

SUURE-JAANI RAHVARÕIVAD

Tiina Jürgen, Viljandi Muuseumi teadur

Sakalamaa põhjaosas, endiste Pilstvere, Kõpu ja Viljandi kihelkondade vahel asub Suure-Jaani – muistne Lembitu riik. Juba Läti Henriku kroonikast võib lugeda, et siin on asunud rikkad külad, õitsvad talud ja oma vabadust hindav rahvas (Sakalamaa elu 1936, 111).

Etnograafiliselt kuulus Suure-Jaani kihelkond koos Kõpu, Kolga-Jaani, Pilstvere ja Põltsamaa kihelkonnaga Põhja-Viljandimaa ehk Põhja-Sakala rühma. Põhjaeestilikud moemõjutused said tuntavaks ka Suure-Jaanis, siin kodunesid juba 19. sajandi I poole naiste potisinised seesidega kampsunid, värvilised ostetud materjalist põlled ja meeste potisinised lippidega vatid ning täislakaga põlvpiüksid.

Põhja-Viljandimaal jäi rahvarõivaste kandmine üldiselt ära tunduvalt varem kui Lõuna-Viljandimaal – 19. sajandi III veerandil. Leidus aga siingi vanemaid inimesi, kes surmani kandsid kirikus käies vanu rahvarõivaid ja kelle valmispandud surirõivaste hulgas võis näha oma emadelt põlvest põlve pärandatud vanu rõivaosi. Vanade inimeste püsimisest varasemate rõivavormide ja tavade juures kõneleb Vastemõisa Sigaro põlistalus kasvanud Kadri Soolo (82 a) meenutus 1972. aastal: *Teistsugune oli tädi, ema õe riietus (ta suri 1922. a. 82 aastasena). Ta kandis surmani kirikus käies pikitriibulist kahemündilist kõrtsikut tumedamates värvitoonides: rohelised, sinised, mustad, veidi tumekollast ja valget. Võöl oli tal punasekirjaline vöö, oma kootud. Tanu ei kandnud, oli valge sitsrätt. Ka kõige ilusama ilmaga oli kaasas omakootud ruuduline suurrätt. Jahedama ilmaga tõmmati üll kerge lambamust villane vammus. Tema jalas nägin veel roositud sukki, ühed valged, teised mustad. Roosid: punane-roheline. Jalas kerged pastlad. Olid kingadki laia ninaga, pika lakaga, tugeva poolkõrge kontsaga, neid ta millegipärast ei kandnud.... Tädil olid valmispakitud ka suririided: imepeenest linasest krookkäistega särk mahapööratud kraega, servadel kaunistatud tagidega, esinurkadel valge tikand külakestest. Särgi õlakuid ja värvleid kaunistasid samuti külakesed, tikkpilud ja värvlite serval tagid...Särk oli ema pärandus. Kõrtsik oli läbilinane pleegitatud valge, mulle tundmatus tehnikas... Peakatteks valge linane tanu – kokkuõmmeldud riskülik, eespool servast kassikäpapilu, servas pulgapits... Jalgatõmbamiseks olid valmis pandud linased vikkelukirjalised sukad. Veel nurkades punasega kaunistatud ninarätt näo katmiseks ja kaks*

hanesilmset palakat kirstu paigutamiseks (ERM KV 237: 475).

Artikli kirjutamisel on autor kasutanud huvitavat teavet Suure-Jaani rahvarõivaste kohta aastast 1883. Tundmatu kohaliku autori kirjeldus Oleviku lisalehes pealkirja all “Pildid isamaa pinnalt. Suure-Jaani kirik ja kihelkond” (Oleviku lisaleht) räägib nii tol hetkel kantud rõivastest kui ka parkümmend aastat varem kantutest. Viljandi Muuseumi arhiivis leidub koopia selle käsikirja Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatavast originaalist (VM 9841: 6). Tõenäoliselt oli kirjutise autoriks tolaegne Suure-Jaani kihelkonnakooli teine õpetaja, noor seminarist Tõnis Kõstner, kes kirjasaatjana tihti esines nii Olevikus kui ka Sakalas. Ta oli pärit Põhjaka külast ja kohalikuna tundis hästi kodukihelkonna olusid, eriti kihelkonna läänepoolset osa. Materjali Suure-Jaani kihelkonna põhiliselt 19. sajandi keskpaigani kasutusel olnud rahvarõivaste kohta leidub ka Jakob Hurda rahvaluulekogudes Eesti Kirjandusmuuseumis. Korrespondent P. Johannson Suure-Jaanist saatis 1892. aastal J. Hurdale väga põhjaliku kirjelduse oma kodukoha rõivastest.

ERMi viljaka korrespondendina on tegutsenud ka juba eespool nimetatud Kadri Soolo Vastemõisast. Tema kodutalust saaduna on Viljandi Muuseumi fondides säilitamisel parkümmend etnograafilist eset. Kahjuks ei leidu selle Ketu küla põlistalu kohta Viljandi Muuseumi arhiivis rohkem teavet kui vaid paar rida kunagise usaldusliikme A. Miku sulest: *Sigaro talu olnud pikemat aega (kuni 1940) ühe ja sama perekonna käes ja kuulunud jõukate talude liiki. Ümbruskonna rahvas kutsus talu Suur-Sigaroks, talu suuruse rõhutamiseks ja eraldamiseks teisest väiksemast, rahvasuus Väike-Sigaro talust* (Mikk 6445).

Naise ja neuu rõivas (TAHVEL I, II)

Suure-Jaani naiseülikonda kuulusid 19. sajandi keskel peenest linasest riidest särk, pikitriibuline seelik, põll, vöö, väike tanu, õlakate, kampsun, noorematel kohati ka liistik, pikk-kuub, kasukas, sukad, kindad ja jalanõudena pastlad või kingad. Suure-Jaani neuu kandis samasuguseid rõivaid, kuid ilma põlle ja tanuta. Pähe pani ta pidulikul puhul pärja.

Särk (*särk*) õmmeldi Suure-Jaani kihelkonnas valgest linasest riidest labase pihaosaga (*piht*) ja põikiriidest jämedama tase alaosa ehk jät-kuga (*jakk, jatk*). Särgi alumiseks servaks jäeti koeäär ja õmblus tehti

kas ette keskele või ühele küljele. Küljel olev õmblus jäeti tavaliselt 6–8 cm ulatuses lahti.

Suure-Jaanis kanti 19. sajandil Põhja-Viljandimaale omast särgitüüpi, millele oli iseloomulik lai mahapööratud krae, T-kujuline kaelaava, õlalapid ja pikad värvli külge kurrutatud varrukad. Õla otsa varrukale sätiti õlalapi laiuselt peened voldid või kurrutati, kaenla alla õmmeldi varruka laiendamiseks kaenlalapid. Õlalappidega särgid tehti õlaõmbluseta. Riie murti pooleks ja piki õlajoont õmmeldi peale ca 2–15 cm laiused riideribad e õlalapid. Sellised särgid istusid tunduvalt paremini seljas ja olid tugevamad, sest õlalapid kaitsesid ka kulumise eest. Taevere valla Laninga talus 1936. aastal kogutud Kusta ja Mari Soolo mälestuste järgi olnud *naiste särgid suure laia kahekordse kraega, kaela pealt kroogitud ja eest preesiga kinni. Särk oli jatkuga, poole sääreni ulatuv, käised pikad ja värvlitega, varrukad olnud laiad, õlalapid ja värvlid olid tikandiga* (ERM KV 27: 241). Anna Piir (sünd 1890) Sürgavere valla Kerite külast mäletas, et tema vanaema kandnud *pikka linast takuse jätkuga särki, millel olid pikad värvliga varrukad, kroogitud kaelusel kahe sõrme laiune krae, kaalduke, õlal õlalapid trapetsikujulised – õlapöönad. Särgil puudusid kaenlalapid. Õlalappidel olid pilud e. tikkpisted* (ERM EA 113: 272).

Laia mahamurtud kraega särgid kaunistati rikkalikult. Krae otstes oli kitsas pilu, tihti samasugune nagu tanulgi. Särkide õlalappidel ja varrukavärvlitel ilutsesid valge linase niidiga püvisilmpistes tikitud *külakirjad*. Rinnaesine lõhik (15–18 cm) palistati ühepoolse pilupalistusega. Valdavalt olid Suure-Jaani särkide kaunistused tikitud püvisilmpistes. Püvisilmkirjas esines peamiselt ühel nurgal seisev lihtne või kombineeritud romb, aga ka tavaline püvisilmtikandi kujund – kolmnurk ja siksakjoon (Linnus 1973, 23). Vahel jäeti särgi krae ka tikandita, otstes ilutsesid sellisel juhul tikkpiste rida või nõõpaugupistes aasad. Tiketeread koos püvisilmornamendiga aitasid kaunistusi mitmekesis-tada nagu värvleid ääristavad nukupead e tagidki. Kadri Soolo (sünd 1890) Vastemõisa valla Ketu külast mäletas oma tädi valmispandud suririiete hulgas särki, mis oli *imepeenest linasest krookkäistega särk, mahapööratud kraega, servadel kaunistatud tagidega, esinurkadel valge tikand külakestest. Särgi õlakuid ja värvleid kaunistasid samuti külakesed, tikkpilud ning värvlite serval tagid. Särk kinnitati eest sõltusega, samuti värvlid*. Särk olnud ema pärandus tütrele. Tädi suri 1922. aastal 82-aastasena (ERM KV 237: 474).

Kuigi Suure-Jaani särke kaunistused olid harilikult valged, on teateid üksikute hilisemate särke kaunistamisest punase niidiga. Ka raamatus "Eesti rahvarõivad" leidub mäрге, et 19. sajandi keskpaiku, eriti aga II poolel levis punane maagelõng isegi Põhja-Viljandimaale (Kaarma & Voolmaa 1981, 100). Viljandi Muuseumi E-kogus leidub üks Vastemõisa vallast 1939. aastal saadud püstkraega särgipiht (VM 3148/E 153), mille krae, õlalapid, varrukasuud ja rinnaesise lõhiku liistud on tikitud püvisilmpistes punase maageniidiga. Lisaks püvisilmpistetele on õlalappidel, rinnalõhiku tagasipööratud äärtes ja varrukavärvlitel tikkipistete read. Varrukaotstes esineb pilupalistus ja kaunistuseks veel sellest 0,5 cm kaugusel üks pilurida. Särgi vanuseks on korjandusraamatus märgitud *üle 50 aasta* (Mikk 2424).

Viljandist põhja poole jäävates kihelkondades, kus Põhja-Viljandimaale iseloomulikuna armastati lai kraesid, olid argipäevasärgid sageli kraeta, kuid pidulikul puhul täiendati neid lahtkraega e lahtise kraega (*kaelapettus*). See oli nagu särgi külge õmmeldud kraegi ääristatud pitsi või piluga, harvem tikandiga. Sageli ääristati krae poest ostetud siksakpaelaga. Särgiks kulus tavaliselt 2,5–3 m 70 cm laiust riiet. Helmi Kurrik on raamatus "Eesti rahvarõivad" esitanud järgmised särgi mõõdud: piht 39 × 76 cm, krae 11 × 43 cm, õlak 8,5 × 15 cm, varrukas 42 × 58 cm ja värvel 6 × 16 cm (1938, 151).

Seelik (*kört, kõrtsik, kõrsik*) kooti Suure-Jaani kihelkonnas linase lõime ja villase koega koeripspindsed – *pikutitriipu poolwillased kõrtsikud* (VM 9841: 6). Pikitriibulised seelikud said Põhja-Viljandimaal üldiseks 19. sajandi I veerandi jooksul. Juba 18. saj algusest peale hakkasid siin moerõivastuse eeskujul levima värvli külge tihedatesse voltidesse seatud kaharad seelikud. Need olid algul ühevärvilised ja neile õmmeldi mõnikord äärde kardpaelad e *treesid*. 18. sajandi keskpaigast peale tehti kaharad seelikud juba pikitriibulised, need olid ostetud materjalist ja pärinesid mõisateenijate rõivastusest. 19. sajandil olid Suure-Jaani triibuseelikutel domineerivaks värviks punane ja sinine, harvem roheline. Sajandi II poolel asendusid mahedad taimevärvid tasapisi ka siin aniliin- ja asovärvidega, mistõttu muutusid ka seelikutriipude värvid märksa intensiivsemaks. Viljandi Muuseumis säilitatavast kahest Suure-Jaani triibuseelikust üks, *pikkitriipu kõrtsik* (VM 3142/E 239), on rohelistepõhjaline. Kollakasrohelistel põhjal vahelduvad tumepunased, pruunid, sinised ja valged triibud. Seelik on valmistatud 1850.

aastatel Vastemõisa vallas. Muuseumile annetas selle Marie Rebane Vastemõisa valla Põdrasilla talust 1939. aastal (Mikk 2414). Teine E-kogu Suure-Jaani seelik ja üks *körtsikuriide tükk* (VM 3130/E 214) on kootud sinisepõhjalised. Ühelaidne *mündidega körtsik* (VM 3190/E 361) on muuseumi E-kogu atraktiivsemaid näidiseid. Seeliku valmistamise kohta on teada, et see kooti Vastemõisa valla Sigaro talus 1869. aastal (Mikk 2440). Kadri Soolo samast talust kirjutas 1972. aastal: *Ema kandis triibulist seelikut kuni 1895. aastani, siis tehti sellest minule körtsik. See oli poolemündiline, domineerivateks toonideks punane ja roheline, lisandiks vähemal määral sinist, kollast ja valget...Körtsik oli hästi lai, emal kuni 1,6 m kahekordselt. Poolmünt kujutas üksteise kõrval kindlas järjekorras korduvat triibustikku, mis kordus ühes suunas. Täismünt selle vastu koosnes kahest või kolmest erinevast triibustikust, keskel tume triip, kahel pool heledamad ja tumedamad värvid vaheldumisi. Noorematel naistel olid eredavärvilised körtsikud, vanematel tumedamad. Täismünt korraldati värvli alla voltidesse, korjates ühe mündi peale, kas heledama või tumedama, kuidas meeldis. Voldid olid ühelepoolsed. Körtsiku alläärde õmmeldi linane toos ja alumine äär äärestati kas ühevärvilise või kirju nõöriga (ERM KV 237: 472).*

19. sajandi keskpaigast alates hakkasid Viljandimaal nooremate naiste hulgas levima läbivillased ruudulised seelikud, milles domineeris punane värv. Selliste seelikute puhul oli nii lõimeks kui ka koeks peenem villane lõng, värvideks heledam punane, heledam roheline, helesinine, must ja lilla. Seeliku alläärde õmmeldi 6–10 cm laiune linasest riidest *toot*. Viljandi Muuseumis selliseid läbivillaseid Suure-Jaani seelikuid kahjuks säilitamisel ei ole, kuid leidub kaks seelikuriide tükki e *körtsikuriide proovi* 1870.–80. aastatest (VM 3191/E 216; VM 3185/E 215). Mõlemad on valmistatud Vastemõisa valla Sigaro talus nagu eespool kirjeldatud sinisepõhjaline *mündidega körtsikki*. Kadri Soolo samast talust mäletas, et *emal (snd 1865) oli veel palgaks saadud kaks körtsikut, mõlemad hästi laiad ja pikad. Need olid nn. labased täisvillased õrtega körtsikud. Moodi pidid need minema 1870.–80. aastate vahel. Üks körtsikutest oli punase-oraaži-musta ruuduline. Teine körtsik oli kootud samas laadis. Värvid: keskmine hall, valgel pinnal mustad õrred. Oli väga nägus. Nägin ema sugulasel kolmandatki varianti: keskmine pruun, hallikaslilla, mustade õrtega (ERM KV 237: 473).*

Suveseelikuteks olid Suure-Jaani kihelkonnas nagu mujalgi Viljandimaal valged linased *pallapooled*. Korrespondent Kadri Soolo mäleta-

mist mööda leidus tema tädi valmis pandud suririie te hulgas ka linane seelik: *körtsik oli läbilinane, pleegitatud valge, mulle tundmatus tehnikas...* (ERM KV 237: 475).

Põll. Suure-Jaani naiste vanematest, paikkondlikke traditsioone kajastavatest linastest põlledest on vähe teada, sest siin nagu üldiselt Põhja-Viljandimaal pidasid jõukamad abielunaised juba 18. ja 19. sajandi algupoolel lugu mitmesugusest värvilisest ostetud materjalist (poevillasest, puuvillasest või isegi siidist) põlledest, mis 19. sajandi II poolel levisid laiemalt (Kaarma & Voolmaa 1981, 102). Viljandi Muuseumi tekstiilikogus ei säilitata ühtegi Suure-Jaani linast põlle. Vähe leidub nende kohta andmeid ka kirjalikes allikates. H. Linnus märgib üldistavalt, et Sakala-ala põhjapoolseid põlli ilustati pilu, pilunarmaste, tikandi ja niplispitsiga (1973, 24). Samuti A. Voolmaa andmeil on olnud 19. sajandi valgetele põlledele iseloomulik alläärde paigutatud geomeetiline kaunistus nii pilu, tikandi kui pitsi näol. Pilu, kas ühe või mitme, laiema või kitsama reana on olnud põllealase kaunistusena üle-eestiliselt kasutusel (1975, 149).

Põlle õmblemisel keerati alumine äär põlle pealepoole ja kinnitati see piluga. Sageli tarvitati sama pilu, mis tanulgi. Palistusest umbes 3 cm ülespoole õmmeldi paari sentimeetri laiune pits. Sama pits õmmeldi ka põlle allaserva ja külgedelt üles kuni 8 cm pikkuselt. Põlle ülemine osa tavaliselt kurrutati või volditi värvli külge. Osal vanematel põlledel moodustas 1 cm ulatuses tagasipööratud äär tunneli, millest aeti läbi palmitsetud pael. Põllepaelad põimiti tavaliselt linasest niidist.

Vöö. Suure-Jaani naiste kirivöö kooti umbes kolme sõrme laiune ning nii pikk, et pidi vähemalt kolm korda ümber keha ulatuma. Teade Suure-Jaanist märkis, *et särgi peal kanneti umbes 3 sõrme laiune vöö, mille kirjad mitmet münti oliwad* (VM 9841: 6). Viljandi Muuseumis säilitatavate vööde laius jääb 2,3–8,5 cm ja pikkus 216–331 cm vahemikku. Narmaste pikkus on ka väga erinev: 8–22 cm. Vanimaks Suure-Jaani kirivööks E-kogus on üks Vastemõisa vallas tehtud punakaspruuni villase korjatud kirjaga vöö (VM 3144/E 228), mille vanuseks on annetaja 1939. aastal märkinud – *üle 100 aasta* (Mikk 2418). Vöö äärekiri on tumesinine, südamikus 1 pruunikaspunane lõng. Äärekirja vöökirjast eraldavad 2 tumerohelist ja 1 punakaspruun lõng, äärtesse jäävad 1 tumesinine ja 1 punakaspruun lõng. Vöö pikkuseks on 331 cm ja laiuseks 8,5 cm.

Kirivööde tunnuseks oli reljeefne geomeetiline kiri, mis moodustus piki vööd jooksvatest värvilistest villastest lõngadest ja katmata jäänud linasest põhjast. Korjamisega jäi vöö ühe poole pind villasem ja seda loeti paremaks küljeks. Suure-Jaani kirivöödel olid äärtes ja keskel erivärvi joonekesed, viimast nimetati südameks. Äärekirjad olid vöö äärtes, keskkirjast erinevat värvi, väikeornamendiga kitsad kirjatriibud. E. Asteli arvates etendasid vanematel vöödel süda ja äärekirjad olulise mat osa kui hilisematel (1998, 133). Vööid kooti niite (harvemini tihva), vahelikupulga või vöömõõga abil. Vöö mähiti seeliku ja põllevärvi peale, tööl särgi peale.

Õlakate (*sõuke, vaip, tekk, ümbervõtmise tekk, käetekk, sõidutekk*). 19. sajandi esimesel poolel esines Suure-Jaanis abielunaise piduliku õlakattena must villane sõba. Vanapärase sõba kõrval levisid ka ruudulised ja triibulised villased õlakatted. Ruudulised tekid tehti sinise-valge ruudustikuga ja triibulised *ümbervõtmise tekid* kooti valge linase lõime ja mitmevärviliste kirjatriipudega. J. Hurda korrespondent P. Johannson Suure-Jaanist kirjutab, et sealsed *naisterahva ümbervõtmise tekid olnud musta-valgelapilised läbivillased, kuid vanutamata. Ainult toredamatel olnud sinist-valget ruutu tekke*. Hiljem kirjutab sama korrespondent ka punastest villastest tekkidest, mis *olnud kahest laest kokku õmmeldud ning mida naisterahvad külmaga ümber võtnud*. Ilmselt olid need punasepõhjalised triipustriga tekid (Voolmaa 1990a, 25). Suure-Jaani kihelkonnast on 1939. aastal muuseumi toodud üks Sürgavere vallas valmistatud *pruudisõba* osa (VM 3619/E 243). Tekk on kahelaidne, mõõtudega 102 × 116 cm ja sinise-, punase-, rohekashalli-, kollase- ja valgetriibuline. Triipudes on kasutatud sitika- ja hammaskirja. Kogumisraamatu andmeil oli teki annetaja Mari Martinson *sõba valmistaja viies põlv* (Mikk 2299). Muuseumikogus leidub veel üks 1870. aastast pärinev *sõidu- ehk ümmervõtmise tekk* (VM 1900/E 242) Olustvere valla Tissi talust. Tekk on kootud koe-ripstehnikas, sõbakirjaline ja on punase-, tumerohelise-, helesinise-, musta-, helerohelise-, kollase- ja valgetriibuline. Triipudes on kasutatud rohkesti sitikakirja. Müüja Ann Kõögardali ütluse järgi olevat see *ümmervõtmise tekk nüidest sõtkutud kirjaga. Tekk olnud uuest pärast hästi värviderohke, nüüd vähe luitunud. Kantud seda sõidukil kirikusse või külasse minnes ümber pää või ümber õlgade. Kantud ühekordselt. Kui ümmervõtmise tekk istudes ümber võeti, siis ei ulatanud selle äär*

mitte istmiku alla, sest istealune oli nii kui nii soe, kuid selle eest katsid pikad teki otsad jalad hästi ära, sai isegi otsad keerdu ümber jalgade panna (Mikk 1603).

Sõbakirjalised ümbervõtmise tekid olid 19. sajandi I poolel iseloomulikud just Suure-Jaani kihelkonnale, kuid levisid ka Piliistveres, Kõpus ja Viljandis. Erinevalt ühevärvilistest ja ruudulistest kooti need poolvillased – linase lõime ja peene ühekordse villase koelõngaga koeripspindsed. Triibukombinatsioonid tehti tumesinise (potisinise), punase (puupunase), roheline, musta ja kollasega. Sinine või punane oli põhivärviks, millel vahelduvas rütmis kirjalised triibud. Kirjade nimetusena on teada *ristikiri, särjesapikiri* (Voolmaa 1990b, 9). Kadri Soolo andmetel mäletati Vastemõisas, et *enne suurrättide käibeletulekut (1840–50) kasutati ümbervõtmise tekke, need olid kuni 4 m pikad linasesse lõime kootud ülipeenest ühekordsest villasest lõngast, kootud ripstehnikas, hambulised, värvidelt mündilt ilusad*. Sama korrespondent räägib ka vanimate suurrättide kohta, et *vanimad suurrätid, kas pruunid või hallid, olid ühevärvilised must-valgete triipudega äärtel, mis nurkadel ristlesid..... Vanemad suurrätid olid kahest laiust kokku õmmeldud. Laidude mündid pidid hästi klappima..... Suure-Jaani Vastemõisa vallas olid suurrätikud käibel möödunud sajandi 1850. a. ümber. Minu vanaema pärandas oma tütrele, minu emale, oma kootud suurräti, värvilt lambapruuni, mustade äärejoontega, valmistatud ühekordsest lõngast labases koes* (ERM KV 216: 98–103).

Nii ruudulisi kui ka triibulisi tekke tehti ühelaidseid, aga ka kahelaidseid. Ühelaidised olid *ca* 50–70 cm laiad ja üsna pikad – kuni 4 m. Teki keskpaigaga kaeti sõidu ajal pea ja õlad, jalad mähiti otstesse. Kõndides võeti tekk kokkupandult vasakule käele. Kahelaidised olid tunduvalt lühemad – kuni 2 m. Tõenäoliselt kanti neid nii, et tekk võeti ümber ühte otsa pidi ning laidasid ühendav õmblus jäi keset selga. Mõnikord on kanga kokkumurrukoht keskel jäetud lahti lõikamata. Sellega kaeti pea. Nii sarnanes soojakate kapuutsiga mantli või keebiga (Voolmaa 1990b, 9).

19. sajandi keskpaigaks omandasid suure populaarsuse ruudukujulised narmasääristusega villased rätid (*suurrätid, suurrätikud*), mida kanti kolmnurkselt kokkumurtuna. 19. sajandi II poole jooksul tõrjuti need vanad traditsioonilised õlakatted talunaiste rõivastusest lõplikult välja (Kaarma & Voolmaa 1981, 38). Korrespondent Kadri Soolo Vastemõisa valla Ketu külast kirjutas hilisemate suurrättide valmistamise kohta: *Siis hakati valmistama üleni ruudulisi rätte (õrtega)*.

19. sajandi lõpul läksid moodi väikeruudulised (ristilised) suurrätid.... Vanemad suurrätid kooti kodus oma kedratud villasest lõngast, kas labased või toimsed, hiljem ainult toimsed (ERM KV 216: 99–100).

Suvised õlakattena kanti 19. sajandi keskel ja II poolel Suure-Jaani kihelkonnas linaseid õlakatteid (*linik, kaal, palakas*). *Palakas* oli reeglina kahelaidne, *linik* aga ühelaidne. Põhja-Viljandimaa linastele õlakatetele olid iseloomulikud valgest linasest niidist narmad ja pilu. Erinevalt villastest *tekkidest* valmistati linaseid ka tööriivaks. Igapäevaseks kasutamiseks tehti need jämedast takusest riidest.

Tanu (*toritanu, ehtimise tanu*). Suure-Jaani abielunaised kandsid väikest terava sopiga maatanu, *toritanu*, mille esiääres oli peen niplispits (*kiri*) – *teeniga tanu*. Vanemad tanud valmistati linasest riidest, uuemad aga puuvillasest poeriidest, mida peeti peenemaks. Suure-Jaani tanud olid kõrgemad kui lõunapool Viljandi kihelkonnas. P. Johannsen Suure-Jaanist kirjutas 1892. aastal, et *Suure-Jaani tärgeldatud ja triigitud tanudel jäänud sihvakas terav ots, tanu tori, püsti. Kes seda liigseks toreduseks pidanud, murdnud tori otsa lonti* (Voolmaa 1990a, 27). Rätikut pähe pannes pidi aga igaüks tori külje peale maha murdma. Tagasipööratud nurgaga tanu on kantud ka ilma rätikut. Eespool kirjeldatust üheksa aastat vanem teade räägib sama: *Suure-Jaanis kanti peas kodu-kootud ja poe rättsi. Suwe ajal ja toas oliwad neiud enamiste alati palja peaga, naesed tanudega. Tanu oli peenikesest linasest riidest tehtud, omakootud kirjad weeres, kukla tagant paelaga kokku tõmmata, päält teraw, ülemine ots maha käänetud* (VM 9841: 6). H. Kurrik kirjutab, et perenaised murdnud nurga paremale, popsinaised aga vasakule poole (1938, 143). Rohkem on teateid tanu otsa e *tori* sopi vasakule mahamurdmisest. Tanu tärgeldamise kohta on andmeid, et pidulikul *ehtimise tanul* tärgeldati ainult üks pool (Kaarma & Voolmaa 1981, 137) ja *tanusid tärgeldati nõrgas tärklises või rõõsas piimas ning kuivatati pressrauga* (ERM KV 237: 475).

Väike tanu valmistati ristkülikukujulisest riidetükist, mis murti kokku ja õmmeldi siis üks serv kinni. Teine äär kurrutati. Kurruosa jäi pähepanemisel kuklasse, kuhu kinnitati ka linnid. Tagasipööratud eesserv e *kaltuse* osa oli Suure-Jaani tanudel tavaliselt 8–11,5 cm laiune ja kinnitatud tanu külge 0,5–1 cm laiuse piluga. Ühel muuseumi linasel tanul (VM 3143/E 206) on pilurea kõrval veel 0,8 cm laiune põimpilu. Selle tanu valmistamiskohana on märgitud Vastemõisa valla Puna talu ja

vanuseks on 1939. aastal samas talus elanud annetaja Sohvi Holtsmeier nimetanud – *üle 100 aasta* (Mikk 2417). Muuseumi E-kogu üheksast Suure-Jaani tanust ainult ühel on kaunistuseks peale pilu veel tikand. See linane tanu (VM 3358/E 358) on valmistatud 1860. aastatel ja muuseumikogusse saadud 1939. aastal Viljandi linnast (Pertma 2233). Tanu *kaltus* on 10 cm lai ja kinnitatud kahepoolse piluga. Pilust 1,3 cm esiääre poole on tikitud üks tikkipistete rida. Pilu ja tikkipistere vahele on valge linase niidiga püvisilmpistes tikitud kolmnurgad. Ees ääres on tanul 4 cm laiune niplispits. Kaheksal muuseumieksemplaril on ääres 3,2–4,5 cm laiune niplispits, ainult ühel tikitud tüllpits. Tanudest viis on puuvillast poeriidest ja neli linased. Korrespondent Kadri Soolo mäletas tanu, mida ta oli näinud oma tädi suririie te hulgas: *Peakatteks valge linane tanu – kokkuõmmeldud riskülik, eespool servast 8 cm kaugusel kassikäpa pilu, servas pulgapits. Taga krookpael, millega tanu kokku tõmmati* (ERM KV 237: 474).

Suure-Jaanist on teateid ka Eesti vanapärase peakatte, *linuka* kandmise kohta. Siit kihelkonnast ei ole muuseumikogudes säilinud ühtegi tervet eksemplari, vaid ERMis leidub üks Suure-Jaani uhke linukati-kand (ERM 12810). *Linuk* kui hinnaline toreduse olnud ainult jõukamaile kättesaadav. H. Silla andmeil loobuti *linuka* kandmisest nähtavasti juba enne 19. sajandi keskpaika (Sild 1969, 71).

Talvel kandsid abielunaised ja kihlatud pruudid punaseid talvemütse. Sellise mütsi lagi tehti punasest kalevist ja neljasiiluline. Mütsil oli lamabanahne vooder ja tõhu-, kopra-, nugise- või rebasenahast äär.

Tüdrukud käisid lahtiste juuste ja enamasti palja peaga. Suure-Jaani kihelkonnas kandsid tüdrukud kas mitmekordselt keeratud riidest või õhukese pappkeregaga pärga. Papist võru kaeti tavaliselt punase siid- või puuvillase riidega. Kaunistuseks õmmeldi pärjale litrid ja helmed. Kuklasse kinnitati mitmevärvilised siidlindid, vahel ka katteriidest ühevärvilised lindid. Pärgade laiuseks nimetab I. Manninen 4–6 cm (1927, 40). J. Jung mainib, et *Viljandi ümberkaudsetes kihelkondades kandsivad tütarlapsed ühe sõrme laiused kirjud siidi lindid lahtiste soetud juukste peal* (1899, 199). Välja minnes kandsid nii naised kui ka neiud traditsioonilise tanu või pärja peal harilikku nelinurkset pearätkut, mille otsad seoti lõua alla.

1883. aastal kirjutas ajalehe Olevik kirjasaatja Suure-Jaanist: *Wana-aegset lihtsat maatanu näed veel üksnes mõne wanaeidekese pääs, nooremad naesed armastavad argipäewadel neiupõlisest pääkattest*

kinnipidada ja kui külasse wõi kirikusse minek tuleb, siis köidawad putzmaakrilt kalli rahaga lunastatud suured kanakooli ja lehmakapsta kimbud pähe, mida nad ise saksatanudeks nimetawad, mille järele, kui neil pulmadel sagedaste mitte nõnda kahwatanud kana....karw ei oleks, mõnegi laudiku ja küüdiku suu wett jookseks (VM 9841: 6).

Pikk-kuub (*kuub*). Suure-Jaanist on teateid kahe erineva kuuetüübi kandmise kohta. Ühte tüüpi Suure-Jaani pikk-kuued olid *puusadega kuued*, mille siilud ulatusid wööni, moodustades väikesed kühmud. See kuuetüüp oli levinud Viljandi linnast lõunapool, kuid osa allikaid märgivad nende kandmist ka põhjapool. 1883. aastal kirjutab kirjasaatja Suure-Jaanist kuubede kohta üldiselt: *Weel paarikümne aasta eest kanneti suwel kui talwel musta puusadega kuube. See oli kuub, kodus kootud willasest toimsest riidest tehtud, madala püstkaeltagusega, wash haakidega eest kinni panna....Naesterahva kuued olid sedasama laadi kui meestel, muud kui ilma kalitseteta, puusade wahe kitsam ning rinde eest rohkem lahti ja ilma nõörideta. Kuue all kanneti rinde eest wälja kääritud sinist kamsoli (wist juba uuema aja järgi)* (VM 9841: 6).

Teise tüübina levisid Viljandi linnast põhjapool nn *händadega kuued*, mille seljal oli kaks kimpu tihedaid volte. Noored naised hoolitsenud hoolega selle eest, et *hännad* oleksid *õhukesed nagu raamatulehed* või *sirged kui mõõgad* (Manninen 1927, 12). Neid pressiti ahjust võetud kuumade leibadega.

Naiste- ja meestekuued olid ühesuguse löikega, erinevusi esines ainult kaunistustes. Suure-Jaani korrespondentide kirjelduste järgi oli meeste- ja naistekuubedel ühiseks lõikeliseks kaunistusdetailiks varukasuhu jäetud ja käeseljale ulatuvad keelekujulised pikendused e *upslanikud*. Need olnud värvilise kangaga vooderdatud ning pööratud tagasi, külmaga tõmmatud aga käe peale. P. Johansson kirjutas, et *nais-tekkuub oli vormi poolest samasugune, kuid taskud ja nõörehted puudusid* (Voolmaa 1990a, 30). Vanutatud villasest riidest pikk-kuued olid küllalt rasked. Suure-Jaanis mäletati, et *kuub ilma voodrita kaalunud 7 naela* (samas, 31).

Kampsun (*kamsol*). Suure-Jaani kihelkonnas kanti potisinist läbivillast *seesidega* kampsunit, mis hakkas levima uue moena 19. sajandi I poolel. Need veidi alla wöökohta ulatuvad pikkade käistega pihakatted olid *rühmseesilised* s.o rühmiti volti seatud ääribaga. Hõlmad kinni-

tati ees haakidega. Kampsunid tehti enamasti potisiinise villasest riidest, kuid pidulikeks kampsuniteks kasutati rohkesti ka tumesinist või musta vabrikukalevit. Selliseid põhiliselt sinisest villasest riidest volitud ääreribaga ehk *seesidega* ja rinna eest suure väljalõikega kampsuneid kirjeldavad ka korrespondendid oma vastustes Jakob Hurdale (Voolmaa 1990a, 24). ERMi korrespondent Kadri Soolo Vastemõisast kirjutas, et *jakk oli potisiinine, hästi keha järgi, seesiga, voldid vastamisi. Esiküljel oli sügav kumer väljalõige, sellesse peideti kaelaräti nurgad, viies otsad kõrtsiku värvli alla* (ERM KV 237: 472).

Viljandi Muuseumi E-kogus säilitatakse kahte Suure-Jaani naistekampsunit. Mõlemad saadi 1939. aastal Vastemõisa vallast ja nende vanuseks nimetas annetaja Liisa Rahuorg 80 aastat (Mikk 2420). Üks kampsun (VM 3145/E 237) on ömmeldud potisiinise tasapindsest toimsest täisvillasest riidest, mille puhul on rakendatud täisvanutust. Kampsun on *rühmseeiline* ja voldid suunduvad selja keskjoonele. Kaelaava, eest ääred ja käise suud on äärest 1 cm kauguselt eesnõelapistel kahes reas läbi tikitud. Kampsun on eest haagitav, kaunistuseks on ees aga 10 valget nõopi ja samasugused 3 nõopi on ka tagumiste *seeside* peal. Teine kampsun (VM 3146/E 238) on lõikelt samasugune, kuid materjaliks on kasutatud tumesinist kalevit. Ees on mustad nõobid ja erinevalt eelmisest on selle kampsuni puhul varruka otstes kaks rida musta siksakpaela.

Kampsuni ja pikk-kuue all armastati 19. saj keskel kanda kaelarätti (*rinnarätt, õlarätt*), mis jäi vaid rinnal nähtavale. Rätid valmistati kas linasest, puuvillasest või siidriidest ja neid kanti kolmnurkselt kokkumurtult, kusjuures suurem nurk jäi selja taha. Naiste kaelarätt pandi kaela nii, et see kattis kogu lahtise rinnaesise. Kurgu alt kinnitati sõlega ja otsad pisteti vöö vahele. Paul Johannson Suure-Jaanist teatas ka, et *rinnarätt olnud valge ja kinnitatud ühe suure nõöpnõelaga* (Voolmaa 1990a, 28).

19. sajandi II poolel on Suure-Jaani kihelkonnast teateid ka lühikeste varrukateta pihakatte, liistiku (*libistik*) kandmise kohta. Viimane valmistati samasugusest potisiinise labasest riidest ja sama lõikega nagu *seesidega* kampsunidki. Vastemõisa vallast saadetud teate põhjal *kandnud tüdrukud pärgi ja pilutatud särke potisiinise liistikuga ja punase kaelarätiga* (ERM KV 189: 122). Üldiselt ollakse aga arvamusel, et Põhja-Viljandimaal küll liistikuid kanti, kuid eriti iseloomulikud need sealsele rõivastusele polnud (Kaarma & Voolmaa 1981, 103).

Rüü oli valgest linasest riidest suvine ülerõivas, mis tegumoelt vastas pikk-kuubedele. Rüü kandmise kohta Suure-Jaanis on teateid J. Hurda korrespondentidelt (Voolmaa 1990a, 32).

Kasukas. Suure-Jaani kasukas õmmeldi valgeks pargitud lambanahkadest või nende puudumisel ka vasikanahkadest. Siit kihelkonnast on teateid naistekasukate kaunistamisest punaste liignahkadega ja meestekasukate kaunistamisest musta liignahaga (Voolmaa 1990a, 31). Liignahkadeks nimetati erivärvilisi naharibakesi, millega kaeti kasuka õmblused ja ääred. Lõikelt sarnanesid kasukad Suure-Jaani pikk-kuubedega, kaunistuste poolest olnud naistekasukad rikkalikumad. Käigukasukas oli see, mida kõige enam kaunistati. Sellele vaatamata pandi kirikusse, varrudele, pulma minnes mitmel pool kasukale veel pikk-kuubki peale. Suure-Jaani kasukad käisid haakidega vöökohalt kinni, rinnaesine jäi avatuks.

Alates 19. saj lõpust hakati kasukate õmblemisel rakendama linnapärasemaid lõikeid. Kasukas muutus mugavamaks – sel oli keha järgi töödeldud piht ja avaram alaosa. Lõikest tulenevalt hakati niisugust kasukat nimetama pihtkasukaks. Seda kandsid nii mehed kui ka naised, naistekasukal oli alumine osa lihtsalt kaharam. Taevere valla Laninga talust 1936. aastal kogutud mälestuste järgi olnud *kasukad krousitud piha külgi ja kaunistuseks olid punased liignahast ribad* (ERM KV 27: 240).

Sukad. Suure-Jaani naised kandsid 19. sajandil pidurõivastega pikki, enamasti villaseid *roositud* sukki. *Roosimine* tähendas, et valgetele villastele sukadele kooti madalpistet jäljendades punased-sinised või punased-rohelised kirjad, mis katsid labajalga ning sukasääre mõlemat poolt poole sääre kõrguseni. Tehnika poolest sarnanesid need *roositud* kinnastega. Ida Aua (sünd 1892) Olustvere valla Tääksi külast mäletas, et *ca 1870. a. ema kandis roositud, õisilisi sukki* (ERM EA 110: 138). Viljandi Muuseumi viiest Suure-Jaani sukapaarist neli on kootud valgest villasest lõngast. Kaks paari (VM 9168: 58; VM 508/E 244) on *roositud* punase ja sinise villase lõngaga, üks paar (VM 3355/E 245) punase ja rohelise lõngaga ning ühe paari puhul (VM 3138/E 246) on *roosimisel* kasutatud tumesinist, pruuni, punast ja kollast lõnga. J. Hurda rahvaluulekogudes leidub ka teade selle kohta, et *Suure-Jaanis olnud roosisukad, millele külgedele roosid (s.o. rida värvilisi motiive) sisse nõelutud (sinna, kus meestesukadel koekirjad, viklid)* (Voolmaa 1990a, 33).

Suure-Jaani kihelkonnas kanti ka villaseid valgeid lihtkoos või koekirjalisi sukki ja suviti linaseid vikeldatud sukki. Korrespondent Kadri Soolo mäletas lapsepõlvest oma tädi (sünd 1840) suririide hulgas vikkelsukki: *Jalgatõmbamiseks olid valmis pandud linased vikkelkirjalised sukad* (ERM KV 237: 474). 19. sajandi lõpupoole hakati sukki kuduma ka valgest puuvillast niidist. Üks siitkandi teade räägibki sellest, et naistel olid *jalas suwel töö juures linased rätikud ja wiisud, ning pühapäeval walged niidisukad ja pastlad, talvel walged willased sukad ja pastlad* (VM 9841: 6). Naiste põlvini ulatuvad sukad köideti põlve alt säärepaeltega, need ei jäänud aga seeliku alt nähtavale.

Kindad. Suure-Jaani naised kandsid valdavalt kahelõngalisi kirikindaid, mis olid eriti iseloomulikud Viljandimaa põhjapoolsetele kihelkondadele. Need kooti tavaliselt sinise- ja valgekirjalised, kuid vahel ka pruuni- ja valgekirjalised (VM 3133/E 249). P. Johannsen Suure-Jaanist märkis, et *vanasti tuntud ainult labakindaid* (Voolmaa 1990a, 34). Siin kihelkonnas oli labakinnaste nimetuseks *labapeosed*. Kanti ka valgeid villaseid vikkelkindaid. Viklid katsid tihti nii kindaselja kui ka sõrmed. Peopessa ei tehtud neid seetõttu, et kindad oleks lihtsalt rutem katki kulunud. Viljandi Muuseumi on Suure-Jaanist kogutud ainult üks vikeldatud sõrmkinnas (VM 251/E 229), mis on kootud parem-pahempidi kalasabamuustris ja vikkal esineb siin kinda päral, käe all kuni väikesel sõrme otsani ja põidla juures. Korjandusraamatus on peale saamisandmete mäрге – *kinnas väga vana* (Johanson 59). Kindad kuulusid ka sulasrahva palga hulka.

Jalatsid. Pidujalanõudeks olid Suure-Jaani naistel pargitud veise-nahast pastlad. Kuivõrd hinnalised ja lugupeetud jalanõud pastlad meie esivanematel on olnud, peaks ilmekalt tõendama P. Johannsoni kirjapanek Suure-Jaanist: *Kirikupastlad olid parknahast, mida kõige pikem tee käeotsas kanti ja alles kirikulepikus jalga pandi, näpುವahel jälle koju viidi ning kulumise eest kirstukapis hoiti* (Voolmaa 1990a, 34). Ka Ida Aua (sünd 1892) Olustvere valla Tääksi külast mäletas, et *pastlad olid emal sellal, kui ta õisiliste sukkadega kirikukooris laulmas käis (1870. a. paiku) kollasest pargitud nahast – need olid pidupastlad* (ERM EA 110: 139). *Pastlad* kuulusid ka sulasrahva palga hulka.

Põhja-Viljandimaal, seega siis ka Suure-Jaani kihelkonnas kantud juba 17. ja 18. sajandil osaliselt ka kingi (Kaarma & Voolmaa 1981, 109).

19. sajandi III veerandil hakkasid Suure-Jaani naiste rahvarõivad tasapisi asenduma linnamoeliste rõivastega. Aastast 1883 pärineb ühe kohaliku kirjasaatja sulest tore tähelepanek naisterõivaste muutumise kohta: *Naesterahwa seljas on puusadega kuube rohkem näha, siiski see ka juba kadumas; endised pikitriipu kõrtsikud on uuema aja ristitriipu undrukutele ja sitsseelikutele pidanud maad andma, üksnes mini waenelaps ehk wõeras ori kannab weel aruldast wanamoori kõrtsikut. Endised mitmet münti kirjud wööd on üsna põlatud ja nende aset täidawad kitsad palmikud. Kamsolit praegu enam ei tuntagi, jakid on ju wäga moodukad. Kaunikeste pääd katwad ja matwad ööd ilma kui päewa sits ja siidrätikud, millest kui mull wähegi prohweti wiisi rääkimise annet oleks, ette wõiksin kuulutada, et aeg tuleb, kus meie kallikeste käharpääd, sõstrasilmi ja punapõski Eskimo ja Samojeedide neidude paksud põdranahast karwased pääkotid suwel kui talwel warjawad* (VM 9841: 6).

Ehted (TAHVEL III, IV)

Traditsioonilised talupojaehted olid tarvitusel sama kaua kui rahvarõivaidki – 19. saj III veerandini, osalt kauemgi. Naiste särgikaeluse kinnitamiseks kasutati igapäevaselt väikesi vitssõlgi. Piduülikonda kuulusid aga kindlasti suured sõled või preesid. Need kinnitati rinnaräti või särgi külge nii, et jäid nähtavale ka kampsuni, liistiku või pikk-kuue kaelusest. Põhja-Viljandimaale olid iseloomulikud suured lamedad preesid. 19. sajandil tõusis ka sõle kuhik kõrgeks, kuid Põhja-Viljandimaa suured kuhiksõled jäid madalamaks kui suured setu sõled. Lisaks eelnevatele kanti nii helmeid kui ka hõbekettidest keesid, milles tavaliselt rippus üks kannaga raha. Kannaga raha kujunes 18. ja 19. sajandi üheks hinnatumaks ehteks. Algselt populaarsed taalrid hakkasid alates 18. sajandist haruldasemaks muutuma ja nende asemel hakati järjest rohkem kandma Vene hõberublasid. 19. sajandil olid üsna levinud veel mitmesugused sõrmused.

Varasemal ajal kanti Suure-Jaanis ka hoburaudsõlgi, nurksõlgi, rõngassõlgi ja ilma ripatsiteta südamekujulisi sõlgi. 16.–17. sajandist pärinevaid lamedaid rõngassõlgi kanti kohati veel 18. sajandilgi.

Mehe ülikond (TAHVEL I, II)

Suure-Jaani mehe rõivakomplekti kuulusid 19. saj keskpaiku valge linane särk, poolpikad linased või villased põlvpüksid, vatt, rüü, pikkkuub, kasukas, villane vöö, sukad koos sukapaeltega, kindad, pastlad, suvise peakattena murumüts või kaapkübar ja talvisena kõrvik.

Särk (*särk*). Suure-Jaani meestesärgid ömmeldi valgest labasest linasest, talvised aga takusest riidest ilma siilude ja jätkuta ning kaunistati linase või puuvillase niidiga. Viljandi tüüpi särgid tehti ölaõmbluseta, laia lihtsa mahamurtud krae ja kroogitud käistega. Neil oli T-kujuline kaelaava ja 30–36 cm sügavune rinnalõige asus otse ees keskel. Üldised olid pealeömmeldud õlalapid. Kaenla alla ömmeldi varruka laiendamiseks kaenlalapid ja küljeõmblused jäeti alt äärest ligikaudu 5 cm ulatuses lahti. Kaelus kinnitati väikese vitssõle või preesiga, käisevärvlid sõlmiti niidist sõltusega. Seda tüüpi särkidel jäeti krae sagedasti tikkimata või kaunistati lihtsalt lõngasõlmede ja tagidega või mõnel muul viisil. Samas õlalapid ja varrukavärvlid kaunistati püvisilm- ja tikkpistetega (pilud). Näiteks 19. saj 60.–70. aastatel Vastemõisa valla Sigaro talus valmistatud linasel särgil (VM 3188/E 209) on krae tikandita, õlakud aga kaunistatud tikk- ja silmpistetega. Käisevärvlitel on kolm tikkpisterida ja püvisilmpisted, ääres nõelaga tehtud tipud ning otstes kinnitamiseks väikesed augud. Näiteks Torist on teateid, et kui rätik kaela seoti, siis tõstetud alati särgikrae üles, et kaelarätik krae nurkadesse tikitud kaunistusi ei varjaks. Seevastu Suure-Jaanist kirjutab P. Johannson, et alati olevat särgikrae maha pööratud. Samast kihelkonnast on veel kirja pandud, et *ilusärgid* (pidulikud) *olnud kortsutatud* (kroogitud) *käistega, millel värvlid otsas* (Voolmaa 1990a, 12).

Mehed kinnitasid särgi rinna eest väikese vitssõlega. Et vitssõlg oli levinud just tarbeesemena, püsis ta teistest kauem meesterõivaste kinnitina, nii et paiguti nimetati teda isegi meestesõleks või meeste preesiks. Liisa Mooratsi (sünd 1895) mälestuste järgi kinnitanud tema mehe vanaisa, Vastemõisa Mustikõue talu peremees Jaan Moorats (sünd 1817), *oma särgikaeluse väikese vitssõlega, mida kutsutud preesiks* (ERM EA 68: 152).

Püksid (*püksid, põlvpüksid, kintspüksid*). Põhja-Viljandimaal kandsid mehed potisiinist täisvillast ülikonda, kuhu kuulusid kuuega samast riidest täisalakaga (mõlemast ülanurgast lahtinööbitavad) põlvpüksid ja

vatt. Villaste pükste valmistamise kohta Suure-Jaanis leidub J. Hurda rahvaluulekogudes ka seesuguseid andmeid, et neid tehti talveks mustast kuueriidest, s.o villase ülerõiva kangast (Voolmaa 1990a, 14). Koos lakaga pükstega levis siia ka nimetus *püksid*. Lakk ehk nelinurkne lapp pükstel ees esines ainult põlypükstel. Täislakk kattis kogu eesosa jalgevaheni ja oli mõlemalt poolt ülanurkades nõõbiga kinnitav. Et püksid laka lahtivõtmise korral maha ei kukuks, jäeti eest nõõbitava värvli nõõbid kinni. Sääreotsa värvlid olid kinnitavad palmitsetud paeltega, mille otstes ilutsesid tutid. Mõlema sääre otstesse küljele tehti umbes 15 cm pikkune lõhandik, mis kinnitati tavaliselt kolme suure särava vasknõõbiga. Kahe samasuguse vasknõõbiga kinnitati eest värvel ja ülalt külgedelt laka nurgad. Lakaga pükstele tehti sageli linasest riidest tasku laka alla. Üks Suure-Jaani kirjasaatja kirjutab 1883. aastal, et *püksid oliwad lühikesed ja ulatasiwad kunni põlwini, kus neid all pool põlwi paeltega sääre ümber pea nagu pungasuu kinni tõmmati ehk uhkuse korral vask nõõpidega kinni pandi. Talwe-püksid oliwad willasest kuue riidest, suwe-püksid linasest (õigemini takusest) toimsest riidest* (VM 9841: 6). Liisa Moorats (sünd 1895) Vastemõisa Mustikõuelt mäletas, et tema mehe vanaisa Jaan Mooratsi (1817–1913) *püksisääred ulatunud pisut alla poole põlve, sukad püksisäärite alla. Pükstel olnud külgedel paelad, nendega tõmmatud püksisääred kokku* (ERM EA 68: 153).

Suvepüksid olid valged linased või takused, lõikelt ühesugused talveriietega. Tavaliselt kooti püksiriie toimne, sagedamini murdtoimne. Suure-Jaanist kogutud andmetel *kandsid mehed suvel töö juures takuseid pükse – kesapükse. Enamikus olid need valged, sajandi lõpul hakati valmistama peenetriibulisi takuseid kangaid* (ERM KV 189: 121).

Nooremad mehed olid 19. sajandi lõpukümnendiks üle läinud nn linnamoelisele ülikonnale. Vanade inimeste püsimisest vanade rõivavormide ja tavade juures kõneleb P. Johannsoni kirjapanek Suure-Jaanist 1892. aastal: *Vanad mehed kannavad veel lakaga pükse ja sõimavad nüüdseid märापükstek* (Voolmaa 1990a, 35).

Pikk-kuub (*kuub*). Suure-Jaani kihelkonnast on teateid kahte tüüpi *kuubede* kandmise kohta. Kanti nii puusadega kui ka händadega *kuubi*.

Meeste *händadega kuued* olid kaarjalt seljale viidud küljeõmblustega taljesse võetud, kusjuures küljeõmbluste kohalt vööst algavad voldid jäid taha, moodustades nn *hännad*. Need pressiti tihedateks voldikimpudeks. Seda tüüpi kuued olid ka pikemad kui puusadega kuued.

Suure-Jaanis ulatunud meeste kuued taga ligi kandadeni, eest olnud vähe lühemad (Voolmaa 1990a, 30). Põltsamaa ja Suure-Jaani korrespondentide kirjelduste järgi olnud *sealsetel meestekuubedel rinna ees kuni 12 paari haake, kinni peetud vöökohal kahe viimase haagipaariga. Püstjoones sisselõigatud taskutel olnud sinise või punase kaleviga vooderdatud lakad, toredamatel upslanikud sama kaleviga ehitud ning rinnaesisel veel punane, sinine või roheline nööriustus* (samas, 31). Vastupidiselt Lõuna-Viljandimaal kantud meestekuubedele olid Suure-Jaani meestekuued ilmselt rohkem kaunistatud kui naistekuued. Ka P. Johannson Suure-Jaanist kirjutab, et *naistekuub oli vormilt samasugune, kuid taskud ja nöörehted puudusid* (samas, 31).

Puusadega kuue peamine levikuala jäi Viljandi linnast lõuna poole, kuid seda tüüpi kuubede kandmise kohta on teateid ka Suure-Jaani kihelkonnast. Viljandi Muuseumi tekstiilikogu 22 pikk-kuuest ainult üks pärineb Suure-Jaanist ja see on mehe punase kaarusnööriga kaunistatud *puusadega kuub* (VM 9113). Ömmeldud on see lambapruunist toimsest riidest hõlma- ja küljesiiludega, on sirge seljaga ja ilma lõhandikulappideta. Krae on beežist kalevist ja laiem kui tavaliselt seda tüüpi lõunapoolsetel kuubedel – 5 cm. Valmistamiskohaks on märgitud Lahmuse valla Möldre talu ja valmistamisajaks 19. saj I pool. Teadaolevatel andmetel kandnud kuube Mart Rimmel (sünd 1823), kes elanud Suure-Jaani kihelkonnas, Lahmuse vallas Möldrel. Tema pärandanud kuue oma pojale Jaak Rimmelile (1857–1921), kes oli vallakohtunik aastail 1901–1903 ja olevat vallakohtunikuna seda vammust ka kandnud. Müüja arvates olevat ka Mart Rimmel pärinud selle kuue oma isalt, aga kindlad andmed selle kohta puuduvad (VM Vastuvõtuakt 8, 1960). 1883. aastal kirjutas Suure-Jaani kirjasaatja musta puusadega kuue kaunistamise kohta paarikümne aasta eest järgmist: *Kes uhkust tahtis ajada, laskis teda eest sinise ehk rohelise nööriidiga ehitada. Kumbkile poole tehti kalits, aga kalitse suu ei olnud mitte risti nagu nüüdsel palitoodel, vaid pikuti alla. Kalitse lakad lõigati kõwerdi ja loogeldi välja ja pandi punane ehk sinine wooder alla* (VM 9841: 6).

ERMis ja VMi kogudes säilitatavad Viljandimaa pikk-kuued on kõik eest haakidega kinnitatavad. I. Manninen räägib aga Suure-Jaani meestekuubedest, mille paremale hõlmale olnud kinnitatud tihe rida vasknööpe. Ta lisab veel, et päris tundmatud polnud Suure-Jaani meestekuubedel ka tinast nööbid (1927, 195). Üldiselt kandsid mehed pikk-kuue peal vööd, naised mitte. Kasutusel olid nahkrihmad ja villased vööd.

Huvipakkuv materjal pikk-kuue kandmise kohta Vastemõisa vallas pärineb korrespondent Kadri Soolo sulest: *19. sajandi lõpul oli vanem rahvariie peaaegu kadunud, võis täheldada ainult musta vammust, ülaosa kitsas, alt lai, kandmisel heideti vasem hõlm üle parema ja kinnitati keskkohas kitsa vööga või lihtsalt jämeda nööri. Vammust kanti peamiselt lambanahkse kasuka peal kaitseks vihma või lumelörtsi eest. Vammus oli kraeta ja hästi pikk.....Isa jutustas ühest Vastemõisa valla suurperemehest, Puna Tiidust, kes käinud omamoodi riides: all pikk-kasukas, selle peal vammus, vammuse peal veel lühem linane kuub, mis immutatud värnitsaga, nii iga ese teisest lühem. Siit ka rahva kõnekäänd – käib riides nagu Puna Tiit. Elanud see mees veel 1890. a. paiku (ERM KV 237: 468).*

Vatt (*kampsun, kamsol*) õmmeldi nagu püksidki potisiinise villasest labasest riidest. Mandri-Eesti meesterõivaste eeskujul olid need lipiga vatid, s.t neil esines keset selga õmblus, mis jätkus allpool vööd lahtise voldi ehk *lipiga*. Suure-Jaani vattidel oli mahapööratav krae, reväärid ja kaks nõöbirida. Üks kirjasaatja räägib 1883. aastal veel paarkümmend aastat tagasi kantud mustadest meeste kampsunitest: *Lühikest kuube ei olnud, waid kamsol, nõndasamuti mustast toimsest riidest, aga lakkadega ja nagu kuubki, nõöridega ehitud* (VM 9841: 6). Viljandi Muuseumis säilitatakse Suure-Jaani potisiinist ülikonda (VM 5218/E 241) ja vatti (VM 287/E 240). Ülikond on õmmeldud tasapindsest toimsest läbivillasest riidest 19. sajandi II veerandil Vastemõisa valla Lemmakõnnu külas. Annetaja Ants Johanson nimetas 1939. aastal selle vanuseks – *üle 100 aasta* (Mikk 2407). Ülikonna vatt on mahakeeritava krae ja nurkadega, seljal on kaarõmblused ja keskselja õmblus lõpeb all 18 cm pikkuste lippidega. Selja- ja hõlmatükkide vahel on 3 volti, mille peal ilustuseks vasknööbid. Vatil on ees mõlemal hõlmal vastastikku viis nõöpauku ja viis vasknööpi. Käistel on otstes 10 cm pikkused tulbid. Põlvpüksid on tehtud täislakaga ja sääreotstes värvlitega. Värvli otstesse tehti augud palmitsetud paeltega kinnitamiseks. Paelte otsi ilustasid tudid. Säärte otstesse jäi 16 cm lõhik kolme nõöpaugu ja vastaspoolle kolme vasknööbiga. Värvel ja lakk on kinnitatavad vasknööpidega. Muuseumis olev eelpool nimetatud üksik vatt on samasugusest riidest ja löikega nagu ülikonna vattki, kuid vasknööpide asemel on tal ees tinanööbid. Valmistamiskohaks on korjandusraamatus märgitud Vastemõisa valla Epra-Pardi talu ja muuseumi an-

netas selle 1935. aastal Kadri Mägi Suure-Jaanist (Kivirähk 29). Põhja-Viljandimaal tehti suveks ka valgeid linaseid vatte, mis lõikelt sarnanesid villastega.

Vesti kandmise kohta Suure-Jaanis leidub samades allikates eitavaid teateid (Voolmaa 1990a, 17). 1883. aastal aga kirjutab üks kohalik kirja-saatja, et meeste *west on uuema aja kate* (VM 9841: 6). M. Kaarma ja A. Voolmaa arvates esines vest kui uuemoeline kehakate 19. sajandi keskpaiku vähesel määral vaid Viljandi lähistel (1981, 105). Nii vati kui vestiga kandsid mehed 19. sajandi II poolel kaelarätti, mis seoti kaela kokkurullituna ja sõlmiti ees.

Rüü oli suvine linane või takune ülerõivas, mis sarnanes lõikelt pikkkuuele ja kasukale ning oli eelkõige tööriie. Teateid rüü kandmise kohta Suure-Jaani kihelkonnas on ka J. Hurda korrespondentidelt (Voolmaa 1990a, 32). Puna Tiidul Vastemõisas olnud ka *vammuse peal lühem linane kuub* (ERM KV 237: 468).

Kasukas. Meestekasukas õmmeldi nagu naiste omagi pargitud lambanahkadest või nende puudumisel vasikanahkadest. Harilikult oli kasukas pealiskuu pikkune või natuke lühem. Vanemad kasukad olid suhteliselt kitsad – sirged või veidi alt laienevad. Kasukat kanti mihkli-päevast jüripäevani välitöödel, sõitudel, kirikus ja pidudel. Igaks puhuks oli erinev kasukas, kas siis sõidu-, käigu- või pidukasukas. Naiste ja meeste valged pargitud lambanahksed kasukad oma lõikelt ei erinenud, vahe olnud ainult kaunistustes. Suure-Jaanist on teated meeste-kasukate kaunistamisest musta liignahaga (Voolmaa 1990a, 32).

Vöö. Mehed sidusid pidulikul puhul kasuka ja pikk-kuue kinni täisvillase võrkvööga. Suure-Jaanist on teade, *et willast wööd, mis koe kodu kootud kanneti suwel ja talwel* (VM 9841: 6). Vöö tegemise kohta on samast kihelkonnast kirjutatud, *et ilma millegi riistata näppude vahel kootud* või *et sõrmedega põimitud* (Kurrik 1937, 122). H. Kurrik on Suure-Jaani võrkvööid iseloomustades kirjutanud, et need olid piki-triibulised ja torkas silma värvide vähesus ning vastavalt sellele triipude laiendumine. Eelistati erepunast põhivärvi. Vööde laiuseks oli siin 6,5–12 cm (sammas, 132). Suure-Jaani kihelkonnas levisid nii labased kui ka diagonaalsed võrkvööd. Neid kanti väljaskäimise rõivastega. Laia villase meestevöö üldnimetusena oli tuntud *pussak*. Vöö seoti kaks

korda ümber keha, narmastatud otsad jäid rippuma puusadele. Meeste ühevärviliste rõivaste puhul oli erksal mitmevärvilisel vööoluline osa kogu kostüümi esiletõstmisel. Suure-Jaanis on võid nimetatud koguni peohteiks (Astel 1998, 147). Kasutati ka nahkvöösid.

Kindad. Meestel olid kindad peale praktilise otstarbe ka lihtsalt rõivastuse täienduseks. Ilma kinnasteta ei peetud mehe riietust täielikuks. Ka kosjamineja pidi eelkõige muretsema ilusad kirikindad. Igapäevaselt kandsid mehed kahelõngalisi silmkoos labakindaid (*labapeoseid*), tavaliselt valge-sinisekirjalisi. Pidulikumad kindad kooti aga värvilisemad. Viljandi Muuseumi E-kogus leidub Suure-Jaani meestekindaid kolm paari. Ühed labakindad (VM 3189/E 233) on kootud tumesinise- ja valgekirjalised. Korjandusraamatu andmeil on need kootud Vastemõisa valla Sigaro talus 1869. aastal (Mikk 2439). Teine paar meeste kirikindaid (VM 3183/E 231) on kootud värvilisemad – punasel põhjal mustad ja rohelised silmad, mille keskel kollane täpike. Kinda pära on kootud 5,5 cm laiuselt ühepoolse keerdsilmuselise soonikuna musta-, punase-, lilla- ja helesinisetriibuliselt. Nende Vastemõisa vallas valmistatud kinnaste vanuseks on 1939. aastal nimetatud 70 aastat (Mikk 2433). Kolmas paar kindaid on meeste roositud sõrmikud (VM 3181/E 232) Sürgavere vallast ja 1939. aastal on vanuseks nimetatud umbes 60 aastat (Mikk 2431). Kootud on need sõrmikud mustast villasest lõngast, kinda selg, põial pealt kuni pärani ja keskmine sõrm on roositud punase, rohelise, kollase ja sinise puuvillase lõngaga. Kinda pära on põikilapiline lilla, roositud rohelise, punase ja musta lõngaga.

Peakate. Suure-Jaani mehed kandsid suvel nii tööol kui ka pidudel mustast kuueriidest kuuesilulist *murumütsi*, millel oli valge linane kant ümber ääre ja valge nupp pealael. Kuue- või kaheksasilulise *murumütsi* kandmisest räägivad korrespondentide teated aastast 1926. Näiteks Tõnis Soolo (63 a) Taevere vallast kirjutas, et *murumüts oli tarvitusel, seda kandsid vanemad mehed, kel pea paljas oli. Enamasti oli murumüts mustast villasest riidest. Rikkamad kandsid mütsi, mis oli kahevärvilistest siiludest* (ERM KV 3: 736). Teade Vastemõisast aga ütles, et *seda kandsid mehed ja ka naised peas. Muidu ei tohtinud mõisa külvile minna, kui ilma, siis anti peksta* (ERM KV 4: 795). *Murumüts* levis põlise peakattena Põhja-Viljandimaale Lääne- ja Põhja-Eestist. Kõige pidulikumaks peakattteks oli aga vildist lambamust *kaapkübar*

ja 19. saj keskpaigaks said populaarseks silindrikujulise rummuga kübarad (Kaarma & Voolmaa 1981, 107). Talvepeakatteks oli allalastavate kõrvadega karusnahkne müts ehk *läkiläki*. Ühe J. Hurda korrespondendi sõnul olnud *Suure-Jaani kõrvulised kübarad sellised, kus kõrvu ühendas lai kuklatagune veer, mida andis koos kõrvadega üles ja maha keerata*. Teine teade räägib samuti, et *kõrvu saanud alla käänata koos kuklataguse veerega* (Voolmaa 1990a, 19). Sellist talvekübarat nimetati Suure-Jaanis *junnlaseks* (ERM KV 189: 121).

Jalatsid (*jalatsimed*). Meeste jalanõudeks olid töö paju- või pärna-koorest viisud ja pastlad. Pargitud nahast pastlad olid kaua ka pidujalanõudeks. Põhja-Viljandimaal, kus suvel kanti vanamoelisi laiasäärelisi valgeid linaseid põlvpükse, kuulusid nende juurde valgest linasest riidest ömmeldud säärised e *kal(t)sud* (Kaarma & Voolmaa 1981, 109). Ka Suure-Jaani kirjasaatja sõnul *säärte ümber kanneti linaseid sääriseid, mis nagu ilma põiata sukk jalga tõmmati ja mille päälmine ots põlve lähedale püksi weere alla kinnitati, kuna alumine ots kunni pahkluuini ulatas. Jalas kanneti suwel linaseid rätikuid ja paju, lõhmuse ehk kase niinest viisud, kirikus käies mustad willased sukad ja pastlad*. (VM 9841: 6). Villaste põlvpükste juurde kanti niisiis lambamusti villaseid sukki, mille toreduseks olnud viklid, s.o koekirjalised mustrid. Meestesukad ei olnud kunagi üleni vikeldatud. Liisa Moorats Vastemõisa valla Murru külast mäletas, et tema mehe vanaisa Jaan Moorats (1817–1913) Mustikõue talust *kandis musti sukki, mis seotud kinni põlve alla* (ERM EA 68: 153).

Sukad seoti värviliste säärepaelttega, mille tutid jäid rippuma poole sääreni. Meeste säärepaelad olid nii sukkade hoidmiseks kui ka põlvpükste sääreosade kinnitamiseks. Tavaliselt olid need nn *kalahännalised* ehk *pääsukesesabalised* paelad, otstes tutikesed (Manninen 1927, 373). Alates 19. sajandi II veerandist hakkasid ka Suure-Jaani mehed püha- ja pidupäeviti üha enam kandma pikkade säärttega saapaid ja pastlad jäid sajandi teise poole jooksul põhilisel tööjalanõuks.

Üleminek linnalaadi rõivastusele toimus meestel varem kui naistel. Huvitav on lugeda ühe Suure-Jaani kirjasaatja tähelepanekut meeste rõivaste kohta 1883. aastal, mil rahvarõivaste kandmine oli kasutuselt ära jäämas ja üha enam levisid linnamoelised rõivad: *Nüüd on aga asi hoopis muutunud. Puusadega kuube on veel harva näha, selle asemele*

on palito tulnud, kui ka enamiste omakootud riidest. Musta kamsoli on sinine oma teed saatnud ja sinise käest jälle lühike kuub wõimuse ära võtnud. Põlwpükksa ei saa enam nähagi, olgu siis mõne wanataadikese jalas, pikki kaltsu kannab igamees, nõndasamuti on wiiskude ja pastelde asemele igal pool saapad astunud, sest niine metsad jääwad päew päewalt vähemaks ja wiisupõlw paljalt mineviku mälestuseks. Noorematest kannawad ka palju juba kodu kootud ja pleegitud lõuendist laia kaeltagusega ja kroogitud käistega särgi asemel linna riidest maniskid ja triigitud särkisid, nimelt pühapäeval. Murumüts on juba ammugi unustatud ja lambanahast kübar on ka enamiste kõrwale wisatud ning nende asemele tiibusmüts (mitte tüütus) ja rummkübar pruugitavaks wõetud (VM 9841: 6).

Suure-Jaani rahvarõivaid ja ehteid Viljandi Muuseumi etnograafiakogus

Suure-Jaani kihelkonnast on aastakümnete jooksul muuseumi kogunenud rahvarõivaste ja ehte kolleksioon väikesearvuline. Kuigi tegemist oli Viljandi naaberkihelkonnaga, jäi kogumistöö tagasihoidlikuks. Kokku on Suure-Jaani kihelkonnast kogutud 144 museaali.

Rahvarõivaste kolleksioon sisaldab 69 üksikeset. Esindatud on naisterõivastuse osadest 2 särgipihta, 2 pikitriibulist seelikut ja 4 seelikuriide tükki, põll, 9 tanu, tanu äär, lahttasku, 2 kampsunit, 2 õlakatet ja 2 õlakatte tükki, 5 paari sukki, 5 paari kindaid, randmekindad, 3 kinda tükki, 6 kirivööd, 5 kirivöö tükki, pits ja siidist pearätt. Meesterõivastust esindavad särk, potisinine ülikond, vatt, pikk-kuub, 2 paari kindaid, sokid, pastlad ja metallist pannal. Lisaks eelnevale kuulub naiste rõivakolleksiooni 7 koopiat, mille valmistas muuseumi originaalesemete järgi koolilõputööna Margit Raidsalu.

Viljandi Muuseumi E-kogus säilitatakse 75 Suure-Jaani kihelkonnas kantud või valmistatud ehet (ehte osa), mille kasutamisaeg jääb 13.–19. sajandisse. Neist vanemad ehted on enamikus maaleidudena muuseumisse kogunenud. Ehtekogusse kuuluvad hõbedast suurem hoburaud-sõlg, 2 pronksist hoburaudsõlge, 3 pronksist rõngassõlge, rõngassõle katke, 2 suurt pronksist nurksõlge, südamekujuline sõlg, tähekujuline sõlg, 7 vitssõlge, 3 sõrmust, harisõrmuse katke, 4 helmest, 4 kuljust, kaelara-ha kodaratega, rinnanõel ja juustest uurikett, käevõru ning sõrmus.

Nüüd veel mõni sõna huvitavamatest leidudest muuseumi ehetekogus. Hõbedast plaatotste ja lameda harjatud kaarega hoburaudsõlgi on E-kogus ainult üks (VM 53: 3/E 813). See on laia tilguti kannaga ja harjaga sõlekaarel. Kaar ja nõela kand on kaunistatud viltuste kriipsukeste ja hundihammasonamendiga (kolmnurksed puntsitud kujundid) ning otsanupud on nelinurksed ja kaunistusteta. FLG kogust pärit sõlge on ilmselt kasutatud 12. saj II p – 14. sajandini Sürgaveres. E-kogus säilitatavast seitsmest vitssõlest üks (VM 286/E 377) on hõbedast, ülejäänud vasesulameist (pronksist, valgevasest). Suure-Jaanist saadud muuseumieksemplarid on 2–2,6 cm läbimõeduga ja neil on enamasti lihtne kitsas sõlenõel ning lame sõlekaar. Ühel vanematüübilisel 16.–17. sajandi pronksist vitssõlel on sõlering pealt kumer (VM 8694: 1/E 1171), teisel aga kaar ilustatud reljeefsete nupukestega (VM 2602/E 784). Vitssõlgede valmistamise kohta võib oletada, et rida sõlgi – eriti vasesulameist, aga ka hõbedast – on valmistatud kohalike külameistrite poolt. Täpsemad andmed nende autorite kohta puuduvad või on ebausaldatavad. K. Kirme väidab, et suhteliselt lihtsast vormist hoolimata näib suur protsent hõbedasi vitssõlgi olevat valmistatud linnakullasseppade poolt, mida tõestab meistrimärkide arvukus seda tüüpi ehetel. Nähtavasti on seda tüüpi sõlgi just nende miniatuursuse tõttu olnud raske kodusel viisil valmistada (1986, 146). Näiteks Suure-Jaanist on 1870. a paiku teada kullassepasell Jaan Pilk, kes valmistas vitssõlgi (Voolmaa 1970, 11).

1955. aastal leidis arheoloog Vello Lõugas Vastemõisast Öhatu talu aiast kaks hästi säilinud nurksõlge ja ühe rõngassõle. Pronksist rõngassõlg (VM 9420: 3/E 878) on paksemast plaadist sõlerõngaga ja väga huvitava ornamendiga. Sel kumeral rõngassõlel on suu ääres ja väliservas väänvitsa imiteeriv vits ja kaunistuseks sõlerõngal puntseldatud kaarekesed, mille vahel kaarte kohtumispunkti juures kolmekauparingikesed ja kolmnurgad. Sõlg on läbimõeduga 7,6 cm ja kitsa nõelaga. Ilmselt on selle leiu sõlgi kantud 14.–16. sajandi vahel. Üks samatüübiline hästi säilinud rõngassõlg (VM 243/E 919) on leitud ka varem, 1930. aastal, Vastemõisa valla Sigaro talu põllult. Selle sõle läbimõõt on 7,5 cm, nõel on veidi laiem kui eelmisel ja ornament jagatud suuremate kolmnurkmotiividega segmentidesse. Kasutatud on poolkaari, rõngakesi, kriipsukesi, mis koosesinevana jätavad taimemotiivide mulje. Seda tüüpi sõlgi uurides on K. Kirme avaldanud arvamust, et valmistajaks on olnud ilmselt eestlasest ehtemeistrid 16.–17. sajandil

(1986, 49). Eelpool nimetatud muuseumi E-kogu nurksõled kuuluvad omapärasema, kuid Eesti väikesearvulisema sõlgede rühma hulka. Neid kanti lühemat aega ja vähem kui rõngassõlgi. K. Kirme väidab, et see sõletüüp on täiesti lokaalne nähtus ja kasutusel ainult eestlaste, lätlaste ja vadjalaste juures, kuid pole leitud nende lähemate naabrite juures (1986, 22). Mõlemad muuseumieksemplarid on väga rikkaliku ornamendiga ja valmistatud mõnevõrra paksemast metallplaadist. Mõlemal on ketas veidi kuhikusse tõusev ja valmistamisajaks tõenäoliselt 15.–17. sajand. Ühel neist (VM 9420: 2/E 769) on kolm tähekest nurkadel, kriipsukestest kolmnurgad ümber sõlesuu, kolmnurkade tip-pude vahel tähekesed ja kolmnurkade sees väikesed rõngakesed. Teisel sõlel (VM 9420: 1/E 768) on nurkadel silmakesed, jooned, rõngakesed ja sõlekettal poolkaartest kahekaupa motiivid, keskel joone ning rist-kriipsudega. Sellel sõlel on nõel kaduma läinud.

Suure-Jaani kihelkonna Taevere valla Lepakose talust on saadud tähe-kujuline sõlg (VM 4360/E 942), mis on valatud paksema pronksplaa-dina. Sõle pind on kaetud reljeefsete nupukestega, mis kolmekaupa rühmituvad iga täheharu juurde. Sõlenõel kinnitub ümber sakilise sõle-rõnga. K. Kirme paigutab sellised sõled 13.–16. sajandisse (1986, 25), kuid arheoloog H. Valk dateerib selle 17. sajandisse (VM EIR V).

Muuseumi E-kogus leidub ka üks pronksist südamekujuline sõlg (VM 9660: 5/E 1536) Lõhaverest. Sõlg kuulub vanemat tüüpi sõlgede hulka, mis on dateeritavad 16.–17. sajandisse. Varasem üle Eesti levi-nud südamekujuline sõlg on võrdlemisi lihtne: südamekujulist põhi-vormi dekoreerib vaid lihtne kroon sõle ülaosas ja väike nupuke sõle allotsas (Kirme 2002, 49).

18. sajandist pärineb ka Suure-Jaani Epra küla Kuusiku talust saadud hõbedast kodaratega kaelaraha (VM 9004/E 1113). Keskel asuv mündi-osa on järelvalu Peeter I aegsest rublast, selle ümber moodustub hõbe-plekist väljalõigatud kodaraid meenutav ažuurne raam. Kodaraha on eriline eestipärane ehe, mida mujal ei tunta. Münte kanti kõikjal, kuid selliselt töödelduna olid nad levinud ainult Eesti rahvapäraste ehete hulgas (Kirme 2002, 157). Enamasti kinnitati ühe kee külge nii kannaga rahad kui ka kodarrahad. Viimased asusid kee keskel või vaheldusid kannaga rahadega.

Allikad ja kirjandus

- Johanson 59** – VM Arhiiv N 2, S 8.
- Kivirähk 29** – VM Arhiiv N 2, S 10.
- Mikk 1603** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2299** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2407** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2414** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2417** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2418** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2420** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2424** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2431** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2433** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2439** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 2440** – VM Arhiiv N 2, S 13.
- Mikk 6445** – VM Arhiiv N 2, S 17.
- Pertma 2233** – VM Arhiiv N 2, S 20.
- VM vastuvõtuaktid** 1960.
- ERM EA 68.** Aino Voolmaa 1959. Teatmematerjali Kõpu, Suure-Jaani, Halliste, Paistu kihelkonnast, 74–256.
- ERM EA 110.** Aino Voolmaa 1965. Teatmematerjali XIX saj lõpu ja XX saj alguse, osalt kaasaegse rõivastuse kohta Viljandi, Jõgeva ja Paistu rajoonist, endistest Viljandi, Tarvastu, Suure-Jaani, Põltsamaa ja Peetri kihelkondadest. 120–139.
- ERM EA 113.** Elle Kuigo 1966. Etnograafilist teatmematerjali XIX saj lõpu ja XX saj alguse, osalt kaasaegsetest särkidest Paide, Jõgeva, Põlva, Valga, Viljandi ja Pärnu rajoonist, 171–309.
- ERM KV 3, KK III.** K. Soolo 1926. Etnograafiliste esemete kasutamist Suure-Jaani kihelkonnas, 733–736.
- ERM KV 4, KK III.** H. Wonder 1926. Etnograafiliste esemete kasutamist Suure-Jaani kihelkonnas, 781–846.
- ERM KV 27, KL 14.** J. Linge 1936. Rõivaist, nende valmistamisest ja rõivapalgast Suure-Jaanis, 237–243.

ERM KV 189, KL 16. K. Soolo 1972. Suure-Jaani riietus XIX saj 50. aastatel, 121–122.

ERM KV 216, KL 125. K. Soolo 1972. Suurrätikud, 98–105.

ERM KV 237, KL 103. K. Soolo 1972. Talurahva riietusest XIX saj lõpul ja XX saj algul, 467–475.

Astel, E. 1998. Eesti vööd. Tartu.

Jung, J. 1899. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. I. Üleüldine muinasaja kirjeldus. Jurjew.

Kaarma, M. & Voolmaa, A. 1981. Eesti rahvarõivad. Tallinn.

Kirme, K. 1986. Eesti sõled. Tallinn.

Kirme, K. 2002. Eesti rahvapärased ehted. 13. sajand – 20. sajandi algus. Tallinn.

Kurrik, H. 1937. Villased meestevööd. Tartu.

Kurrik, H. 1938. Eesti rahvarõivad. Tartu.

Linnus, H. 1973. Tikand Eesti rahvakunstis, II. Lääne-Eesti ja Lõuna-Eesti. Tallinn.

Manninen, I. 1927. Eesti rahvariiete ajalugu. – ERM Ar. III. Tartu.

Oleviku lisaleht nr 38, 3. 10. 1883.

Sakalamaa elu. 1936. Pärnu.

Sild, H. 1969. Linuk ehk sabaga tanu. – EM Ar. XXIV. Tallinn, 58–72.

Voolmaa, A. 1970. Eesti ehted. Tallinn.

Voolmaa, A. 1975. Põll Eesti rahvatraditsioonis. EM Ar. XXVIII. Tallinn, 31–163.

Voolmaa, A. 1990a. Materjale rahvarõivaste kohta Jakob Hurda rahvaluulekogudes. – ERM AR. XXXIII. Tartu, 9–47.

Voolmaa, A. 1990b. Õlakatted – sõbad, õlalinikud, suurrätid eesti naise rõivastuses. – Lisandeid Eesti rahvarõivaste juurde. Tallinn.

Lühendid

ERM EA = Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv

ERM KV = Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused

ERM Ar. = Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat

- EM Ar.** = Etnograafiamuuseumi aastaraamat
FLG = Felliner Literarische Gesellschaft (Viljandi Kirjanduslik Selts)
VM = Viljandi Muuseum
E-kogu = Etnograafiline kogu
VM EIR = Viljandi Muuseumi Etnograafiakogu inventariraamat

SUURE-JAANI FOLK COSTUME IN THE 19th CENTURY

Tiina Jürgen

In the northern part of Sakalamaa, between the former parishes of Pilstvere, Kõpu and Viljandi there lies Suure-Jaani – the ancient chiefdom of Lembitu. Ethnographically, the Suure-Jaani parish belonged together with the parishes of Kõpu, Kolga-Jaani, Pilstvere and Põltsamaa into the Northern-Viljandimaa or Northern-Sakala group. The fashion influences of North Estonia became noticeable also in Suure-Jaani. Women's indigo blue jackets with a typical folded lower border and colourful aprons of commercially produced fabric, and men's indigo blue shortcoats and knee-length trousers with a front flap became usual here already in the 1st half of the 19th century. To the north of Viljandi the tradition to wear folk costume generally disappeared considerably earlier than in Southern Viljandimaa – in the III quarter of the 19th century.

For writing this article, the author has used an interesting piece of information on the folk costume of Suure-Jaani dating from 1883. This is a description titled *Pildid isamaa pinnalt* (Pictures from fatherland) by an unknown local author in the supplement to the *Olevik*, which talks about the clothes worn at the time as well as those worn a couple of decades earlier. The archives of Viljandi Museum contain a copy of the original manuscript, which is in Estonian Literary Museum. The author of that article was probably the second teacher of Suure-Jaani parish school, a young college student Tõnis Kõstner, who often acted as a correspondent to both the *Olevik* and *Sakala*. He was from Põhjaka village and being a local, he was well familiar with the situation in his home parish, especially its western part. Materials about the folk costume used in Suure-Jaani parish mainly until the mid-19th century can be also found in the folklore collections of Jakob Hurt in Estonian Literary Museum. P. Johansson, a correspondent from Suure-Jaani sent a very thorough description of the costume of his home place to Hurt in 1892.

Kadri Soolo from Vastemõisa has acted as a prolific correspondent to ERM. Viljandi Museum stores in its collections some twenty ethnographical items received from her home farm.

The collection of folk costume and jewellery from Suure-Jaani parish that has accumulated over the decades in the museum is not numerous. Although a neighbouring parish to Viljandi, the collecting work has been moderate there. All in all, 144 museum items have been collected from Suure-Jaani parish.

The folk costume collection contains 69 single items. From women's outfit there are 2 shirts, 2 striped skirts and 3 pieces of skirt cloth, an apron, 9 coifs, coif edge, a belt bag, 2 jackets, 2 shawls and 2 pieces of shawl fabric, 5 pairs of stockings, 5 pairs of mittens, wrist mittens, 3 pieces of mittens, 6 figured belts, 5 pieces of figured belts, lace and a silk scarf. Men's costume is represented by a shirt, an indigo blue suit, a shortcoat, long coat, 2 pairs of mittens, socks, peasant-shoes and a metal buckle. In addition to the above the women's clothes collection includes 7 copies made according to the original items in the museum by Margit Raudsalu as a graduation project.

The E-collection of Viljandi Museum includes 75 decorations (or parts of them) worn or made in Suure-Jaani parish, and which were used from the 13th to the 19th century. The oldest among these have been collected in the museum as earth finds. The jewellery collection includes a larger silver penannular brooch, 2 bronze penannular brooches, 3 bronze ring-shaped brooches, a fragment of ring-shaped brooch, 2 large bronze square brooches, a heart-shaped brooch, a star-shaped brooch, 7 small brooches, 3 rings, a fragment of a ring, 44 beads, 4 bells, a pendant coin with spokes, a breast pin and a watch chain of hairs, a bracelet and a ring.